

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-7/1

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Жуманазаров Х.У., Абдуллаев И.И., Рўзметов Р.С. Пиёз ўсимлигига зарар келтирувчи тамаки трипси ва уларга қарши кимёвий кураш чоралари	106
Мамаджанова М.А., Мамановна Н.Н. Интродукция шароитида эводия (<i>Tetradium Daniellii</i> (Benn.) T.G.Hart.) манзарали ўсимлигининг бошланғич фенологик таҳлили	110
Мамбетуллаева С.М., Кудиярова Г.Ж. Некоторые аспекты взаимосвязи загрязнения окружающей среды с ростом заболеваемости населения в Южном Приаралье	113
Маткаримова М., Ёрматова Д. Экиш меъёри ва муддатлари турлича бўлган кунжут уруғларининг кимёвий таркиби	116
Мирзалиева Г.Р., Эшова Х.С. Динамика фауны паразитических нематод томата и огурцов по фазам их развития в тепличных условиях	120
Мўминов Б.А., Зокирова М.С., Исмоилов И.Х., Олимова Ш.В., Маруфжонов Ж.М. Фарғона водийсида тарқалган <i>Libellula quadrimaculata</i> (Odonata: Libellulidae) турининг морфологияси ва биоэкологик хусусиятлари	124
Нурабуллаева Г. К. Оценка современного экологического состояния оз. Каратерень в условиях региона Южного Приаралья	127
Рахимова Т. Современное состояние полынных ассоциаций на северо-западных Кызылкумах	130
Тамамбетова Ш.Б. Қорақалпоқ Устюртида <i>Euphorbia sclerosyathium</i> ценопопуляцияларининг экологик-фитоценотик тавсифи	134
Туреева К.Ж., Патуллаева З.У., Акимниязова З.Д. Сув экотизимлари эвтрофикацияси муаммоларининг ҳозирги ҳолати таҳлили	138
Утемуратова Г.Н., Кудайбергенова У.К., Мамбетуллаева С.М., Танирбергенев К.Ж. Вопросы сохранения биоразнообразия на территории национального парка «Южный Устюрт», как фактор устойчивости экосистем Приаралья	142
Шодиева Ф.О., Холбоев Ф.Р. Ўзбекистонда куркунаклар-меропс авлодининг биоэкологик хусусиятлари ва аҳамияти	146
Юсупова С.К. Ғалла агроценози қандалаларнинг ҳаётий цикллари	152
Юсупова С.К., Ганджаева Л.А. Ғалла агроценози қандалаларнинг трофик алоқалари	156
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ФАНЛАРИ	
Abdullaev A.N., Ubaydullayeva H.A., Bolkiyev A.A., Eshmurzayev J.B., Abdullaev S.A., Babajanova F.I., Ayubov M.S., Buriev Z.T. G'o'zaning (<i>Gossypium hirsutum</i> L.) Koker-312 liniyasiga syn b genetik konstruksiyasini transformatsiya qilish usuli va eksplantlar kallusogenezi	160
Amonova D.B., Matniyazova H.X., Rasulov B.A., Xoliqova M.A. Soya o'simligi urug'larining unuvchanligiga "Bioazot" mikrobiologik preparatining ta'siri	164
Boyto'rayeva F.A. Uzum hosili sifati va qanddorligiga turli xil rangdagi qopchalarning ta'siri	167
Egamberdiyev O.R. Farg'ona vodiysi sharoitida qovun mevalarini osilgan holatda saqlashning texnologik xususiyatlari	169
Mahkamova Z.F., Fayzullaev O.B., Xujanova L.A. Golshtin zotli sigirlarni urug'lantirishda urug'lanish darajasini oshirish omillari	172
Ostonaqulov T.E., Amirov X.S., Pirnazarova B.Sh. Anor desertniy navi fenofazalari o'tishi, hosil elementlari shakllanishi va tovar hosildorligining o'g'itlar me'yorlari va nisbatiga bog'liqligi	174
Tojiboyev Sh. J., Abdullayeva G.K. Tuproqqa mikrosuvo'tlar solishning iqtisodiy samaradorligi va istiqbollari	177
Xaydaraliyev R.R., Nurniyozov A.A. O'zbekiston iqlim sharoitida manzarali soxtakashtanni ko'paytirish va urug' ko'chatlarini yetishtirish	180
Xoliqova M.A., Matniyazova H.X., Amonova D.B. Samarqand viloyati sharoitida takroriy ekin sifatida yetishtirilgan soya navlarining ba'zi fiziologik va morfo-xo'jalik belgilarini o'rganish	183
Амантурдиев Ш.Б., Сыдык-Ходжаев Р.Т., Сабиров А.Г., Худойбердиев Н.Х. Беда дурагай намуналарининг уруғ ҳосили	188
Болтаев Б.Х. Қишлоқ хўжалигида минерал ўғитлардан фойдаланиш самарадорлиги бўйича хорижий тажрибалар ва улардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари	191
Зияев З.М., Элмуродов А.Б., Бабоев С.К. Юмшоқ буғдой нав ва намуналарининг қимматли хўжалик белгиларини кластерлар кесими ёрдамида таҳлил қилиш	194
Каландаров Б.И. Функция корня риса при засухоустойчивости	197
Кўзиев Ж.М., Жумаев Ш.Ж. Ғўзани озикланишида фосфор аҳамияти	201
Матниязова Х.Х., Набиев С.М., Юлдашев Ў.Х., Шавқиев Ж.Ш. Сув билан турлича таъминланганлик шароитларида ингичка толали ғўза тизмаларида айрим физиологик кўрсаткичлари	206
Шеров А.Г. Совершенствование работы межхозяйственных каналов	210
Юсупов Н.Х. Юмшоқ буғдой нав ва намуналарининг маҳсулдорлик белгилари бўйича баҳолаш натижалари	212
КИМЁ ФАНЛАРИ	
Эшчанов Р.А. Теория трансформации в атомных и нуклонных орбиталях (сообщение 3)	216

va begona o'tlardan tozalanadi. Mineral o'g'itlar 120 kg azot, 90 kg fosfor, 30 kg kaliy (ta'sir etuvchi moddaga ko'ra) miqdorida solinadi[7].

3-rasm. Soxta kashtan urug' ko'chatlari

Xulosalar. Soxta kashtan urug' ko'chatlarini olishda urug'larni qaysi faslda ekishga ahamiyat berish kerak. Urug'larning yuqori unib chiqish natijalariga erishish uchun bahorgi ekishdan foydalanish kerak. Ya'ni urug'lar qumda va transheyalarda stratifikatsiya qilinganda urug'larning unib chiqish ko'rsatkichi yuqori bo'ldi. Unib chiqqan urug'larni nam tuproqqa tezroq ekish va ekilgandan so'ng ularni sug'orish kerak. Urug'larni ekish kengligi va ekish chuqurligiga katta ahamiyat berish kerak. Soxta kashtan ko'chatlarining barglari ilk davrlarida quyoshning tik nurlaridan biroz zararlanishini hisobga olib ularni soya, yarim soya ko'chatzorlarda yetishtirish zarur. Uning bir va ikki yillik ko'chatlari, ayniqsa, quyosh nuriga ta'sirchandir. Unimdor, yengil mexanik tarkibli, g'ovaksimon, namtuproqli yerlarni xush ko'radi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. lex.uz.
2. M. Russell, M. Burns and Barbara, Silvics of North America US Department of Agriculture, Agriculture Handbook 654. 405-416. Washington DC.
3. C. Ravazzi, G. Caudullo "Evropada *Aesculus hippocastanum* tarqalishi, yashash joyi, foydalanish va tahdidlar" scientific journal.
4. Hugh W. Pritchard, Kathryn J. Steadman, John V. Nash and Ceri Jones "Kinetics of dormancy release and the high temperature germination response in *Aesculus Hippocastanum* seeds" Journal of Experimental Botany.
5. Q.M. Maxmudovich, Manzarali bog'dorchilik, Toshkent 2014. Dospexov. 1985.
6. Berdiyev E.T, Gulamxodjayeva Sh.F, Manzarali daraxtlarni ko'paytirish Toshkent 2020 yil.

UO'K 633.34:581.4

SAMARQAND VILOYATI SHAROITIDA TAKRORIY EKin SIFATIDA YETISHTIRILGAN SOYA NAVLARINING BA'ZI FIZIOLOGIK VA MORFO- XO'JALIK BELGILARINI O'RGANISH

M.A. Xoliqova, tayanch doktorant, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq
H.X. Matniyazova, b.f.d., O'zRFA O'simliklar genetikasi va eksperimental biologiyasi instituti,
Toshkent

D.B. Amonova, tayanch doktorant, O'zRFA Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi
instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada takroriy ekin sifatida Samarqand viloyati sharoitida kuzgi bug'doy ekinidan so'ng yetishtirilgan xorijiy Rossiya seleksiyasining "Selekta-201" navi nazorat sifatida, Krosnodar seleksiyasining "Sparta", Qozog'iston seleksiyasining "Nena" va mahalliy "Ustoz-MMAAn-60", "To'maris-MMAAn-60", "Oyjamol" soya navlarida chin barg va dukkaklash davrlarida fiziologik ko'rsatkichlardan o'simlik barglaridagi umumiy xlorofill miqdori tahlili natijalari, hosildorlik ko'rsatkichlaridan bir to'p o'simlikdagi dukkaklar soni va 1000 dona urug' vazni o'rganilgan.

Kalit so'zlar: soya, umumiy xlorofill, don, dukkak, hosildorlik.

Аннотация. В статье в качестве повторной культуры использованы сорт «Селекта-201» зарубежной российской селекции, выращенный после уборки озимой пшеницы в Самаркандской области, в качестве контроля, «Спарта» Краснодарской селекции, «Нена» Казахстанская селекция и местные сорта сои «Устоз-ММАН-60», «Тумарис-ММАН-60», «Ойджамол», результаты анализа общего количества хлорофилла в листьях по физиологическим показателям, количество стручков в грозди и массе 1000 зерен.

Ключевые слова: соя, общий хлорофилл, зерно, бобовые, продуктивность

Abstract. In the article, the Selekt-201 variety of foreign Russian selection, grown after harvesting winter wheat in the Samarkand region, was used as a re-crop, as a control, Sparta of the Krasnodar selection, Nena Kazakhstan selection and local soybean varieties "Ustoz-MMAN-60", "Tumaris-MMAN-60", "Oyjamol", the results of the analysis of the total amount of chlorophyll in the leaves in terms of physiological parameters, the number of pods in the bunch and the weight of 1000 grains.

Key words: soybean, total chlorophyll, grain, legume, productivity.

Kirish. Mamlakatimizning tuproq iqlim sharoiti sug'oriladigan yerlardan unumli foydalanilgan holda yiliga bir necha xil ekin ekish va hosil olish imkoniyatini beradi. Bahorgi, yozgi, kuzgi iliq davr hududning geografik joylashishiga qarab martning boshlaridan to noyabrning o'rtalarigacha davom etadi. May oyining o'rtalaridan sentyabr oyining oxirlarigacha davom etadigan yuqori harorat issiqsevar ekinlarning o'sishi, rivojlanishi va don hosil qilishi uchun nihoyatda qulaydir.

Soya (*Glycine hispida* Max) - o'simligi oqsil va moy muammosini hal qilish, tuproqdagi azot balansini yaxshilash va oziq-ovqat mahsulotlarini ko'paytirishni ta'minlaydigan asosiy dukkakli don ekinidir[7].

Mavzuning o'rganilishi va tadqiqot uslublari. Soya bir yillik o'simlik. Uning vatani Sharqiy Osiyo hisoblanadi. Xitoy, Hindiston, Yaponiya, Avstraliya, Shimoliy Amerika va Uzoq Sharqda bir necha xil navlari ekiladi.[8].

Soya doni o'z tarkibida 50% oqsil va 28 foizgacha moy borligi uchun o'ta qimmatbaho ekinlar guruhiga kiradi. Soya donidan bugungi kunda xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan 400 dan ortiq turli xil mahsulotlar ishlab chiqiladi. Doni oziq-ovqat sanoatida ishlatiladigan ekologik toza sifatli xom ashyodir. Aholi iste'mol qiladigan, o'z tarkibida zararli moddalar saqlamaydigan o'simlik moyining 35 % soya donidan olinadi. [1,8].

Dunyo miqyosidagi yirik olimlardan bir bo'lgan Shpakovskiy B.A. (1926), Vavilov P.P. (1983) soya ildizlarida to'planadigan biologik azotning hosil bo'lishi va donining oziq-ovqat sanoatida muhim ahamiyatga ega ekanligini o'rgangan. Olim o'z asarlarida soya donidan sun'iy sut tayyorlash uslubini birinchi bo'lib yozib qoldirgan[3].

Ma'lumki, o'simlik quruq moddasida 95 foizga yaqin organik moddalar bo'lib, ular fotosintez jarayoni natijasida hosil bo'ladi. O'simliklardagi organik moddalarning ko'p qismi reproduktiv qismlar hosil bo'lishi uchun sarflanadi. Odatda, o'simlik hosili eng birinchi navbatda fotosintez sof mahsuldorligiga, barg sathi yuzasiga, assimilyasiya davri davomiyligiga, nafas olish uchun sarflangan organik moddalarning miqdoriga hamda tashqi va ichki omillarga bog'liqdir [13].

O'simliklarning bargida xlorofill maxsus sharoitlar mavjudligida hosil bo'ladi: rivojlangan plastidalar stromasi, yoruklik, magniy, temir va boshqalar. Chunki pigmentlar faqat plastidalarning lamella va granalaridagina vujudga keladi. Magniy to'g'ridan-to'g'ri xlorofill molekulasining tarkibiga, temir esa xlorofillning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi fermentlar (xlorofillaza va boshqalar) tarkibiga kiradi. Xlorofill faqat yorug'likda o'sgan o'simliklarda hosil bo'ladi. Qorong'i joyda o'sgan o'simliklarda u hosil bo'lmaydi[19].

Fotosintez o'simlik organizmidagi asosiy jarayonlardan biri bo'lib, uning dinamik holati ichki va tashqi omillarning uzviy ta'siri bilan belgilanadi. Muhit sharoitlarining har qanday o'zgarishi avvalombor fotosintez jarayonlarining jadalligi va yo'nalishiga ta'sir qiladi. Bu esa pirovardida o'simlikning o'sishi, rivojlanishi va hosildorligining o'zgarishlariga olib keladi. O'simliklarning turli iqlim va tuproq sharoitlarida o'sishi va hosildorligi turli fiziologik jarayonlarning, ayniqsa fotosintezning muhit sharoitlariga moslashishiga bog'liq bo'ladi. [4,16].

Xlorofill “a” barcha fotosintetik organizmlar uchun umumiy yagona pigmentdir. Chunki bu pigment orqali yutilgan yorug‘lik energiyasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri fotosintetik reaksiyalarda ishlatilishi mumkin. Qolgan barcha pigmentlar tomonidan yutilgan yorug‘lik energiyasi ham xlorofill “a” ga yetkazib beriladi va u orqali fotosintezda ishlatiladi. Xlorofill “a” qizil spektrdan 660 - 663 nm va ko‘k spektrdan 428- 430 nm, xlorofill “b” esa qizil spektrdan 642 - 644 nm va ko‘k spektrdan 452- 455 nm. ga teng bo‘lgan nurlarni yutadi. Xlorofill molekulalari yorug‘lik spektrining yashil va infraqizil nurlarini umuman yutmaydi. [4,16].

O.Mirzayev, A.Tagayevlar [12] ta’kidlashicha, Andijon viloyati tabiiy iqlim sharoitida kuzgi bug‘doydan bo‘shagan maydonlarda soyaning ertapishar va o‘rtapishar navlarini ekib undan don hosili olish mumkinligini aniqlagan. Shundagina tuproq unumdorligi saqlanib, keyingi ekinlar uchun qulay sharoit yaratilishini olimlarimiz tomonidan aniqlangan.

M.Mannopova va boshqalar [14] ma’lumotlarida “To‘maris-MMAAn-60” navi bahorda asosiy ekin sifatida ham takroriy o‘stirishga mos. Kasalliklarga chidamli, zararkunandalardan o‘rgimchakkana, ko‘sak qurti, bargxo‘r, tunlam, parvonalar zararlaydi, ularga qarshi kurashish talab etiladi.

Z.M.Ko‘ldashov va M.K.Hamroyevalarni [15] ta’kidlashcha soya navlarida hosildorlik ko‘rsatkichlari dukkaklar soniga ham bog‘liq bo‘ladi, dukkakda urug‘ soni qancha ko‘p bo‘lsa, albatta navning hosildorligi ham shuncha ko‘p bo‘ladi. Ular zarur haroratni to‘liq olmaganligi, ozuqa moddalar bilan ta’minlanishi yetarli bo‘lmashligi, ozuqani qabul qilish bir me’yorda bo‘lmaganligi bois yaxshi yetilmaydi.

Tajribalarimiz Samarqand viloyati xududida olib borildi. Tadqiqot ob’yekti sifatida Rossiya seleksiyasining Selekt-201 navi nazorat sifatida, Krosnodar seleksiyasining Sparta navi, Qozog‘iston seleksiyasining Nena, mahalliy navlardan Ustoz-MMAAn-60, Oyjamol, To‘maris-MMAAn-60 navlari takroriy ekin sifatida ekib o‘rganildi.

Fiziologik ko‘rsatkichlaridan o‘simlik barglaridagi umumiy xlorofill [14,23], xlorofill “a” [14,23], xlorofill “b” [14,23], pigmentlari miqdorlari soya o‘simligining o‘sish nuqtasidan hisoblaganda 3 barg to‘qimasidan ajratib olinib 96% etanol bilan spektrofotometrda (Agilent Cary 60 UV-Vis. Germany) ko‘rilib, quyidagi tenglama orqali aniqlandi.

$$Ch-a=13.36A_{664} - 5.19 A_{649}$$

$$Ch-b=27.43A_{649} - 8.12 A_{664}$$

$$F [mg/g] = (V * C) / P$$

Bu yerda: F o‘simlikning barglaridagi xlorofill tarkibi [mg / g]; V – suyuqlik hajmi [ml]; C – xlorofill konsentratsiyasi [mg / l]; P – bargning og‘irligi, [g] [16,29].

Samarqand viloyati sharoitida takroriy ekin sifatida yetishtirilgan soya navlarida chin barg chiqarish davrida fiziologik ko‘rsatkichlardan o‘simlik barglaridagi xlorofill “a”, xlorofill “b” va umumiy xlorofill miqdori o‘rganildi va qo‘yidagi natijalar olindi[29].

Samarqand viloyati sharoitida chin barg chiqarish fazasida xlorofill “a” ning eng yuqori ko‘rsatkichi, xorijiy navlar guruhidan Sparta navida (7,6±0,17 mg/g), mahalliy navlar guruhidan esa Oyjamol navida (14,1±3,03 mg/g) qayd etildi, eng past ko‘rsatkich xorijiy navlar guruhidan Nena navida (3,3±0,01 mg/g), mahalliy navlar guruhidan esa To‘maris-MMAAn-60 navida (9,4±0,08 mg/g) ekanligi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval

Samarqand viloyati sharoitida soya navlarida chin barg chiqarish davrida o‘simlik barglaridagi pigmentlar miqdori

	Navlar	Xlorofil “a”,mg/g			Xlorofil “b”,mg/g			Karotinoidlar,mg/g		
		$\bar{x} \pm S \bar{x}$	G,%	V,%	$\bar{x} \pm S \bar{x}$	G,%	V,%	$\bar{x} \pm S \bar{x}$	G,%	V,%
1	Selekt-201 nazorat	4,51±0,21	3,9	4,5	1,54±0,14	3,2	4,5	1,44±0,27	4,4	5,3
2	To‘maris-MMAAn-60	9,4±0,08	7,0	8,3	1,92±0,31	3,1	6,1	1,61±0,51	4,4	5,8
3	Oyjamol	14,1±3,03	3,1	5,6	1,91±0,51	4,1	5,6	1,46±1,22	3,8	5,1
4	Ustoz MMAAn-60	9,5±3,12	3,8	6,5	2,23±0,15	4,9	5,6	1,85±1,31	5,1	6,7
5	Sparta	7,6±0,17	4,1	5,3	2,51±0,06	5,1	6,6	2,38±0,33	3,9	5,2
6	Nena	3,3±0,01	3,1	4,6	1,92±0,61	4,7	5,3	1,27±0,31	4,7	6,9

Samarqand viloyati sharoitida umumiy dukkaklash fazasida xlorofill “a” ning eng yuqori ko‘rsatkichi, xorijiy navlar guruhida Sparta navida (22,6±1,12 mg/g), mahalliy navlar guruhidan esa